

УДК 343.195:94(477.4) "18/19"
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112102>

Попова Оксана,
здобувачка ступеня доктора філософії
кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
mivanova910@ukr.net

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ПРИСЯЖНИХ ЗАСІДАТЕЛІВ У СУДОВИХ ПРАКТИКАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.) : СОЦІОЕТНІЧНІ ЧИННИКИ

***Метою** роботи є аналіз, на основі судових справ Житомирського окружного суду, особливості інтерпретації представниками різних етнічних груп норм імперського законодавства, та визначення характерних рис правосвідомості присяжних засідателів Правобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. **Методологія дослідження** базується на основних принципах історичного дослідження: історизму, науковості, об'єктивності. Для досягнення поставленої мети застосовувалися загальнонаукові та спеціально-історичні методи (історико-генетичний, історико-порівняльний, джерелознавчий). **Наукова новизна** полягає у тому, що на основі архівних матеріалів Державного архіву Житомирської області та широкому спектрі інших джерел досліджено особливості правосвідомості присяжних засідателів крізь призму соціоетнічних чинників у регіональному вимірі. **Висновки.** Правосвідомість населення Правобережної України демонструвала відмінні моделі взаємодії з імперською судовою системою. Представлені у списках присяжних поляки, переважно колишні представники шляхти, звикли активно використовувати правові механізми для захисту своїх інтересів, попри політичні обмеження з боку влади. Їхня участь у суді була наслідком компромісу з імперською адміністрацією, а їх представництво серед присяжних обумовлювалося лояльністю до влади. Правосвідомість єврейського населення ґрунтувалася на колективній солідарності та нормах релігійного права, що зумовлювало відчуженість від імперського правосуддя і, як наслідок, мінімальне представництво в суді присяжних. Домінували у списках присяжних представники українського селянства, які відображали правосвідомість засновану на звичаєвому праві та народній моралі. Аналіз судової практики Житомирського окружного суду кінця XIX – початку XX ст. демонструє, що тлумачення імперського законодавства присяжними часто виходило за межі формального тексту. Присяжні нерідко керувалися «природною справедливістю», особливо у справах щодо приватної власності, помсти за особисту образу чи злочинів, скоєних у стані афекту. Значний вплив на результат справи мала присутність присяжного повіреного, чия професійна аргументація могла суттєво змінити інтерпретацію доказів.*

***Ключові слова:** адвокат, етнічні групи, поляки, євреї, українці, Житомирський окружний суд, Правобережна Україна, Волинська губернія, правосвідомість, судова реформа, імперське законодавство, інститут присяжних засідателів.*

Постановка проблеми. Наприкінці XIX – на початку XX ст. правова система Російської імперії, частиною якої була і Правобережна Україна, зазнала ліберальних трансформацій, ключовим елементом яких стала судова

реформа 1864 р. Одним із найбільш прогресивних її нововведень було створення суду присяжних засідателів – демократичного інституту, що мав на меті залучити суспільство до здійснення правосуддя та підвищити довіру до нього. Однак перенесення західноєвропейської моделі суду на складний соціальний, етнічний та культурний ландшафт українських губерній, створило ситуацію, де уніфіковане імперське законодавство зіткнулося з відмінною правосвідомістю багатоетнічного населення. Формальне вивчення судових справ є недостатнім для наукового осмислення особливостей здійснення правосуддя присяжними засідателями, саме тому необхідно дослідити правосвідомість – систему поглядів, ідей та уявлень, які відображають ставлення населення до права та готовність дотримуватися його норм. У багатоетнічних державах розмаїття правосвідомостей, зумовлене відмінними етнокультурними та історичними традиціями, створює напругу між офіційним законом та неформальними уявленнями про справедливість, що призводить до неоднозначної інтерпретації законів та впливає на правомірність судових рішень в очах різних етнічних груп.

Вибір для аналізу трьох найбільших етнічних груп Правобережжя (українців, поляків та євреїв) є не випадковим. Він відображає як особливості розвитку регіону, проведення судової реформи, так і співіснування кількох правових культур. Такий підхід продиктований не лише демографічною вагою цих спільнот, але й тим, що імперська влада керувалася етнополітичними категоріями. Для адміністрації етнічне походження було нерозривно пов'язане з критерієм політичної лояльності, який став визначальним у процесі допуску до участі в судочинстві. Відтак, існує актуальна потреба дослідження правосвідомості та особливостей розгляду справ присяжними засідателями у регіональному вимірі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика судової реформи 1864 р. та її наслідків для українських земель висвітлена у працях сучасних істориків. Окремі аспекти окресленої проблеми розглянути у статті В. Шандри, де досліджено заходи влади щодо зменшення польського впливу на Правобережжі, зокрема дослідниця відзначає, що небажання допустити поляків до влади, безпосередньо вплинуло на реалізацію судової реформи в регіоні (Шандра, 2014). Специфіку правових традицій регіону напередодні реформи, зокрема спадок судочинства Речі Посполитої, що вплинув на подальше сприйняття імперських нововведень, глибоко проаналізовано в монографії А. Шевчука (Шевчук, 2022). Також регіональний вимір реалізації судової реформи на прикладі діяльності Житомирського окружного суду проаналізовано у дисертації О. Максимова (Максимов, 2016). Теоретичне осмислення цілей судової реформи як інструменту створення уніфікованої імперської правосвідомості представлено в дослідженнях Й. Баберовські (Babеровski, 2006). Дослідження злочинності та правосуддя у сільській місцевості Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст.

представлено у праці американського історика С. Франка (Frank, 1999). Безпосередньо інституційному становленню та діяльності суду присяжних на Правобережжі присвячена дисертаційна робота О. Сидорчук (Сидорчук, 2010). Попри наявність ґрунтовних досліджень, аналіз судочинства крізь призму впливу регіональних правових уявлень на інтерпретацію імперського законодавства присяжними засідателями Правобережної України потребує подальшого поглибленого вивчення.

Мета статті – проаналізувати на основі судових справ Житомирського окружного суду особливості інтерпретації представниками різних етнічних груп норм імперського законодавства та визначити характерні риси правосвідомості присяжних засідателів Правобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Значення судової реформи полягало у створенні незалежного суду, який мав діяти на засадах рівності всіх підданих перед законом, гласності та змагальності сторін. Судові статuti від 20 листопада 1864 р. містили важливі положення про нову судову мережу. За цим документом, судова влада належала мировим судам, з'їздам мирових суддів, окружним судам, судовим палатам і Сенату, який виконував функції верховного касаційного суду. Вперше в Російській імперії було запроваджено інститути присяжних засідателів та присяжних повірених (адвокатури), а прокурорський нагляд набув системного характеру (Судові статuti, 1864, с. 1). Присяжними могли стати місцеві жителі усіх станів, які були підданими Російської імперії, віком від 25 до 70 років та проживали не менше 2-х років у повіті, де відбувалися вибори до складу присяжних засідателів. До списків присяжних не могли потрапити особи, які перебували під судом чи слідством, були виключені з духовних чи дворянських зібрань, визнані боржниками або перебували під опікою через марнотратство. Суттєвими перешкодами були також фізичні вади та незнання російської мови. Крім того, у списки присяжних потрапляли лише ті, хто відповідав майновому цензу. В загальні списки вносилися почесні мирові судді; особи, що перебували на державній службі та з виборів дворянських і міських об'єднань; селяни, обрані в чергові судді волосних судів; та особи, які володіли землею в кількості не менше 100 десятин, або іншим нерухомим майном, вартість якого в столицях була не менше 2 тис. рублів, в губернських містах не менше 1 тис. рублів, а в інших містах не менше 500 рублів, або отримувала зарплатню чи дохід від капіталу, ремесла, промислу в столицях не менше 500 рублів, а в інших містах не менше 200 рублів в рік (Права і обов'язки, 1867). Таким чином, завдяки майновому цензу законодавство забезпечувало формування списків присяжних засідателів переважно з представників дворянства, чиновників та заможного селянства.

Впровадження інституту присяжних засідателів мало на меті сприяти поступовому зростанню правової культури населення завдяки участі у

судочинства, ознайомлення з процесуальними нормами тощо. Компетенція суду присяжних засідателів поширювалася на кримінальні справи та визначалася видом злочину. Відповідно до Судових статутів 1864 р., суд присяжних розглядав злочини або проступки, за які передбачалося покарання у вигляді позбавлення або обмеження прав власності та за станом. На початку реалізації судової реформи до компетенції суду присяжних належало 1/5 або ж близько 410 із 1711 статей Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. До кінця XIX ст. кількість справ, що розглядалися присяжними значно скоротилися, і їх передали до розгляду судовим палатам зі становими представниками. Законом від 1878 р. з компетенції суду присяжних вилучили злочини щодо насильства над посадовими особами, про посадові та паспортні злочини (1882 та 1885 рр.), частину злочинів з друкарських питань (1889 р.), а також справи про державні злочини, значну частину справ щодо крадіжок, розбоїв, банківських справ, порушень статутів мореплавства та шляхів сполучення, двошлюбності тощо. Станом на 1896 р., після низки вилучень, у компетенції суду присяжних засідателів залишилося близько 300 статей з Уложення про покарання кримінальні та виправні 1885 р. (Сидорчук, 2010, с. 130–131). Причини скорочення компетенції суду присяжних крилися не лише в політичній реакції самодержавства, а й у зіткненні уніфікованої правової моделі з особливостями розвитку багатоетнічної імперії.

Зокрема, німецький історик Й. Баберовські зазначив, що головним завданням судової реформи було формування універсальної правосвідомості для всіх підданих імперії. Іншими словами, європейське верховенство права, у розумінні розробників реформи, мало нівелювати багатоетнічність та становість суспільства, перетворити селян на законослухняних підданих (Baberowski, 2006, с. 347). Втім, практична реалізація задуму виявилася значно складнішою, особливо в такому етнічно неоднорідному регіоні, як Правобережна Україна. Судова система зіштовхнулася з глибоко вкоріненими місцевими уявленнями про справедливість та спадком річпосполитських правових традицій.

На відміну від решти українських територій в складі Російської імперії, Правобережна Україна до кінця XVIII ст. перебувала у складі Речі Посполитої, тому її судочинство керувалося принципами незалежності від адміністративної влади, виборності судових посад, сталості законодавчої бази та існування інституту адвокатури. На Волині поняття «адвокат» було тотожне «умоцований приятель мой», рідше – «прокурор», що означало уповноважену особу на ведення судової справи (Шевчук, 2022, с. 70). Таким чином, Російська імперія разом з приєднаними територіями отримала розвинену судову систему, яка хоч і гарантувала домінування польської шляхти, була ефективнішою за становий суд часів Катерини II. Дослідник судочинства Правобережної України кінця XVIII – першої третини XIX ст.

А. Шевчук зазначає, що встановлення російської судової системи супроводжувалося відмовою від принципів незалежності судової влади та довічного перебування суддів на посадах. Було ліквідовано інститут адвокатури, а всі кримінальні, цивільні та земельні справи передавалися до компетенції єдиного повітового суду. В умовах російської військової присутності місцева шляхта була змушена прийняти ці умови (Шевчук, 2022, с. 91–92). Компроміс між імперською владою та місцевою польською шляхтою, що дозволив зберегти річпосполитське законодавство та відносну стабільність краю, фактично перестав працювати після Листопадового польського повстання. Наслідком цього стали ліквідація польської судової системи, витіснення польської мови з діловодства та скасування чинності Литовського статуту. Відтак, можна зробити висновок, що судова реформа 1864 р. на українському Правобережжі знайшла певний «грунт» у місцевий правових уявленнях, що давало підстави жителям регіону сподіватися на швидке впровадження справедливого судочинства. Однак для імперської влади досвід польської шляхти (яка неминуче потрапляла б до списків присяжних) у захисті своїх майнових прав та відсутність такого досвіду в селянства створювали загрозу для збереження її провідних позицій у регіоні. З цієї причини впровадження найбільш демократичного елементу реформи – інституту присяжних засідателів – відтермінували до 1880 р., оскільки влада прагнула спершу мінімізувати польський вплив на судочинство.

Імперія розглядала етнічне походження як головну умову політичної благонадійності та лояльності до влади, а також відповідності вироків присяжних засідателів державним інтересам. Тому на Правобережжі введенню Судових статутів 1864 р. у повному обсязі передували заходи з обмеження впливу поляків та євреїв у регіоні. Згідно з Першим загальним переписом населення Російської імперії 1897 р. євреї та поляки були наступними за чисельністю після українців етнічними групами Правобережжя. У відсотковому співвідношенні вони становили: у Волинській губернії 13,21% та 6,16%; у Київській – 12,10% та 1,93%; у Подільській – 12,63% та 2,34% відповідно. Зосереджувалися вони переважно у містах, до прикладу у Волинській губернії євреї становили половину (50,1%) міського населення (Перший загальний перепис, 1904). В умовах Правобережжя правові уявлення поляків та євреїв відображали зіткнення відмінних правових культур з імперським правосуддям, що й формувало правосвідомість населення регіону. Поляки, як колишня панівна верства, що володіла значними земельними ресурсами та мала глибокі традиції власної правової культури, сприймалися як політична загроза. Їхня правосвідомість сформувалася в умовах шляхетської демократії, що докорінно відрізнялися від самодержавної моделі. Єврейське ж населення жило в умовах автономної системи релігійного права, що регулювало значну частину їхнього внутрішнього життя. Їхня правосвідомість визначалася як релігійними

нормами, так і закритою колективною (кагальною) самоорганізацією, що не допускала зовнішніх впливів. Висока концентрація у містах та залученість до торгівлі, ремесла і фінансових операцій означали часті контакти з судовою системою, однак лояльність єврейського населення викликала недовіру з боку влади. Відтак, імперська адміністрація вбачала подвійну загрозу: з одного боку, політичну нелояльність поляків, чия правова традиція суперечила самодержавству, а з іншого – корпоративну замкненість євреїв, що ставила під сумнів їхню здатність керуватися загальнодержавними, а не власними інтересами в суді.

Отже, етнічний фактор став ключовим у реалізації судової реформи на Правобережній Україні, тому доцільно розглянути особливості правосвідомості провідних етнічних груп регіону, зокрема крізь призму їх участі в суді присяжних засідателів.

На шляху ліквідації ознак колонізації краю, влада прагнула подолати зв'язок з економічними інтересами польського населення. Лише коли 2/3 усіх поміщицьких земель Правобережжя перейшли у володіння непольського населення, правляча верхівка погодилася ввести Судові статuti (Шандра, 2014, с. 107). Варто зауважити, що у першій чверті XIX ст. частина освіченої безземельної шляхти для легітимізації свого становища поповнювала лави канцеляристів і за умови добросовісної служби отримувала чини (Шевчук, 2022, с. 279). Крім того, вважалося, що поляки як представники освіченої, міської верстви, могли професійно обстоювати свої права і мали значний вплив на населення (Центральний державний історичний архів України, ф. 442, оп. 181, спр. 425 (ч. 9), арк. 23зв). Відповідно, кількість поляків у списках присяжних засідателів зазвичай була такою, що не могла сформувати реальної більшості для винесення вироку. До того ж було порушено принцип виборності під час формування списків присяжних, що робило суд залежним від місцевої адміністрації та гарантувало потрапляння у списки лояльного до влади населення. Списки складалися повітовими тимчасовими комісіями, які передавали їх губернським комісіям у складі губернатора, губернського предводителя дворянства, голови місцевого окружного суду, з'їзду мирових суддів та прокурору окружного суду. Губернська комісія мала право безапеляційно, без пояснення причин, виключати із загальних списків осіб, яких вважала «ненадійними» (Киянин, 1877, с. 2). Попри послідовну антипольську політику імперської влади, поляки все ж становили значний відсоток серед присяжних засідателів. Вочевидь інтерпретувати це як свідчення інтеграції польської спільноти в імперську правову систему чи послабленням державного контролю, було б помилковим. Припустимо, що, навпаки, внаслідок деполонізації краю формується новий прошарок лояльного польського населення, яке й поповнювало списки присяжних засідателів. Повністю подолати польські впливи у регіоні було неможливо, тому

компромісним варіантом стало залучення частини польського населення до суспільно-політичного життя, зокрема й судочинства.

Матеріали судових справ Житомирського окружного суду дозволяють зробити висновок, що польське населення, яке в списках присяжних можна визначити за римо-католицьким віросповіданням, фігурує серед присяжних майже у кожній справі. До прикладу, у справі 1891 р. про згвалтування селянки Марії Конашевської двома односельчанами, кількість православних присяжних становила 6 осіб, що дорівнювало загальній кількості представників інших віросповідань: 4 – римо-католицького (переважно дворяни), по одному – лютеранського та іудейського (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 185, арк. 102, 103). Як бачимо, поляки не були суворо обмежені в участі у правосудді, однак ключова процедурна роль старшини присяжних залишалася за представниками православного населення.

Одна із судових справ також підтверджує обізнаність польського населення у захисті своїх прав. Так, у справі про крадіжку кабанів чиншовиками (представники польської шляхти, переведеної у стан вільних селян) м. Янушпіль Карлом та Францом Скибинськими міститься касаційна скарга підсудних на неправомірні дії старшини присяжних під час судового засідання. У скарзі зазначалося, що той висловлював у залі суду власну думку, яку підсудні охарактеризували як «голослівну» та не підкріплену матеріалами справи (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 1005, арк. 50). Порушення регламенту судового засідання було законною підставою для оскарження судового рішення, однак цим правом здебільшого користувалося освічене та заможне населення.

Щодо іншої не менш помітної групи регіону – євреїв, існували певні упередження, як щодо їхньої здатності до об'єктивних та справедливих суджень, так і щодо введення справ, де вони фігурували. Зокрема, імперська політика формувала образ єврея-злочинця, з неналежними моральними якостями, щоб поставити під сумнів справедливість судових рішень за їхньої участі. У записці 1867 р. про необхідність введення судової реформи, повідомлялося, що євреї, порівняно з християнами, скоюють більше злочинів, зокрема проти власності приватних осіб. Так, євреї, які становили 12% населення Київської губернії, за звітний період скоїли 35% з усіх злочинів (Центральний державний історичний архів України, ф. 442, оп. 181, спр. 425 (ч. 1), арк. 76–76зв). Відповідно, пропонувалося під час реалізації реформи не вносити у списки присяжних євреїв, оскільки вони начебто не мали потрібних моральних якостей. Вважалося, що євреї обдаровані від природи здібностями до підприємницької діяльності, освічені, мають замкнені громади, почуття солідарності, тому несправедливо ведуть справи з християнським населенням. А у судових справах євреї вправно захищають своїх одновірців, часто йдуть на порушення присяги, дають неправдиві

свідчення перед судом. Стурбованість участю євреїв у суді присяжних засідателів пояснювалася і тим, що в руках євреїв знаходився майже весь капітал з торгівлі, ремесла та промисловості краю, що гарантувало їм проходження майнового цензу. Крім того, більшість з них володіла достатнім рівнем російської мови, щоб увійти до списків присяжних і, таким чином, забезпечити собі кількісну перевагу (Центральний державний історичний архів, ф. 442, оп. 181, спр. 425 (ч. 1), арк. 80зв, 81–81зв, 82зв). Судові справи підтверджують, що євреї були найменш представленою групою серед присяжних. Так, у справі 1890 р. про пограбування міщанина-єврея Лейзора Гохфельда дворянином Вікентієм Мрочковським, який кинув йому тютюн в очі, вдарив по обличчю та викрав 4 руб. та деякі речі з лавки. Як чергові, так і комплектні списки були представлені одним присяжним іудейського віросповідання, який мав чин колезького радника. У цій справі у чергових списках присяжних переважили православні (12 осіб), які й сформували більшість для винесення вироку. Під час його оголошення присяжні не врахували свідчення потерпілого про нанесення йому тілесних ушкоджень, тому справа була перекваліфікована з ст. 1642 Уложення про покарання (пограбування з використанням насилля чи погроз) на ст. 1643 (пограбування без насильницьких дій), а підсудного було визнано таким, що «заслуговує на поблажливість», згідно з чим, його позбавили особистих прав та привілеїв за станом, та відправили у Томську губернію терміном на 2 роки, замість пожиттєвого поселення у віддалених губерніях, як того передбачає вищий ступінь покарання (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 144, арк. 77–79).

Як свідчить аналіз судових справ, участь євреїв у суді присяжних була обмеженою: вони становили незначний відсоток у чергових списках і ще рідше потрапляли до складу колегії після жеребкування. До того ж прокурор, приватний повірений або сам підсудний могли скористатися правом відводу присяжних, якщо їхня неупередженість викликала сумніви, при цьому справжня причина відводу залишалася без пояснення. Так, право відводу дозволяло сторонам позбавлятися небажаних кандидатів, зокрема й за етнічною ознакою. Для євреїв також діяла заборона участі в релігійних справах (святотатство, богохульство тощо).

Сформовані в суспільстві уявлення щодо єврейського населення знаходили відображення в особливостях розгляду судових справ за їх участі. Як приклад можна навести справу міщан Спиридона Любченка та Зельмана Портнова, які постали перед судом присяжних Житомирського окружного суду у 1880 р. за звинуваченням у крадіжці пари волів з сараю селянина Степана Миколайчука. Обидва зізналися у вчиненому злочині, однак міра покарання присяжними засідателями була визначена різною. За обставинами справи присяжні визначили, що Любченко «заслуговує на поблажливість», на відміну від співучасника його злочину. Так, суд визначив міру покарання для

Любченка та Портнова, відповідно, ув'язнення на 1 та 1,5 роки відповідно (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 5, арк. 68–69). Хоча серед присяжних засідателів були представники єврейського населення, їх кількість була недостатньою, щоб впливати на рішення суду.

Таким чином, судова практика на Правобережній Україні, попри задекларовані ліберальні цінності, демонструвала залежність від етнічних чинників. Створення уніфікованої правосвідомості на практиці зіткнулося з регіональними особливостями. Оскільки польське та єврейське населення мали значний вплив, імперська влада розглядала їх крізь призму політичної лояльності, а їхня участь у суді присяжних стала наслідком державної політики контролю та вибіркового допуску до здійснення правосуддя. Якщо лояльну частину польського населення, попри заходи з обмеження його впливу, все ж допускали до відправлення правосуддя (подекуди нарівні з православним), то єврейська громада зазнавала системних утисків, що виявлялося в негативному ставленні суспільства до залучення її представників у судочинстві.

Ключовою групою для аналізу правосвідомості присяжних засідателів є українське селянство, яке становило більшість населення регіону та було головним носієм традиційного звичаєвого права. За переписом населення 1897 р. частка українського населення (переважно селян), становила: у Волинській губернії – 74,37%, у Київській – 79,21%, у Подільській – 84,49% (Перший загальний перепис, 1904). Відповідно, селяни переважали у списках присяжних і найчастіше формували більшість для винесення вироку. Важливо зазначити, що серед присяжних-селян значну частину становили посадовці найнижчого рангу (волосний старшина, сільський староста та його помічники, волосний писар), які здебільшого були грамотними та прихильними до влади. Як зазначає О. Сидорчук, освіта та віросповідання становили важливі характеристики складу присяжних засідателів, зокрема й їх правосвідомості. На основі загальних списків Одеського та Вінницького окружних судів дослідник встановив, що частка грамотних присяжних була найбільшою серед усіх соціальних станів. Письменні селяни та міщани у списках присяжних становили 73,2 та 74,5% відповідно. Найбільший відсоток малограмотних був серед селян – 21%, з середню освіту мали дворяни – 17,4% (Сидорчук, 2010, с. 116). Крім того, законом від 28 квітня 1887 р. були внесені важливі зміни до правил складання списків присяжних засідателів. Відповідно до нових правил у списки потрапляли особи, що не лише знали російську мову, а й вміли читати (Повне зібрання, 1889, с. 189). Таким чином, тогочасна критика про неосвіченість селян у суді присяжних засідателів виглядала безпідставною. В соціоетнічному контексті імперська влада протиставляла українських селян польській шляхті-землевласникам, що робило постать присяжного-селянина ще більш значущою.

Питання правосвідомості українських селян неодноразово обговорювалося на тлі впровадження суду присяжних засідателів на Правобережжі. Так, побутували різні думки щодо можливостей селян захищати свої права та правильно трактувати законодавство. Волинський кореспондент «Киянина» стверджував, що почуття справедливості – природна риса українського селянства, однак серед них існує особливе поняття про повагу до приватної власності. Водночас він зазначав, що селяни добре захищають свою власність, однак в аграрних справах проти великих землевласників схильні виправдовувати підсудних (Киянин, 1880, с. 1). Крім того, українське селянство було менш піддатливим до впливу офіційних законів, тому основу їх правових звичаїв становили народна мораль та життєвий досвід (Киянин, 1870, с. 1). Дійсно, питання приватної власності, зокрема її поділу, часто ставало причиною судових розглядів. До прикладу, у 1880 р. Житомирський окружний суд за участі присяжних засідателів розглядав справу про нанесення побоїв селянином Родіоном Біликом своєму молодшому брату Івану. Суперечка братів виникла через спроби визначити право власності на погріб, яким вони спільно користувалися. Підсудний наніс брату Івану декілька ударів палицею по голові і через три дні той помер. Білик визнав свою провину, а судово-медична експертиза підтвердила, що саме побої стали причиною крововиливу та подальшої смерті його брата. Попри це, присяжні засідателі, де більшість становили селяни, заслухавши обставини справи визнали підсудного невинним ні в обвинуваченні за скоєння вбивства, ні в нанесенні побоїв (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 229, арк. 37–38, 40, 48, 48зв). В іншій справі про братовбивство через поділ земельної ділянки бачимо схоже поблажливе ставлення присяжних (де більшість знову становили селяни). Брат Лаврентія Федькова (Грабовського) користувався його землею в період служби підсудного, а згодом не захотів її повертати. Федьков визнав свою провину в скоєному злочині та підтвердив, що завчасно спланував вбивство. Присяжні визнали його провину, однак вирок був поблажливий: покарання у вигляді позбавлення прав власності та заслання до Сибіру на 15 років, хоча закон за такий злочин передбачав довічні каторжні роботи (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 107, арк. 34, 34зв, 48). Отже, можна припустити, що в питаннях, які стосувалися власності та сімейних конфліктів, присяжні могли спиратися на традиційні уявлення про справедливість, а відголоски звичаєвих норм продовжували існувати та впливати на правосвідомість населення.

Вивчаючи правосуддя у сільській місцевості Російської імперії середини XIX – початку XX ст., американський історик С. Франк дійшов висновку, що після судової реформи 1864 р. кримінальне право Російської імперії, подібно до західноєвропейських систем, базувалося на концепції злочину як суспільної образи, де держава виступала жертвою, а судові

установи – єдиним механізмом вирішення конфліктів. Це зумовлювало пріоритет однаковості покарання над гнучкістю, виключаючи приватну компенсацію та зосереджуючись на «виправленні злочинця», а не на відновленні справедливості. Однак, на думку дослідника, на практиці цей підхід переважно не застосовувався до селянства. С. Франк зазначає, що тогочасні джерела вказують, що селянство повсюдно формувало своє розуміння злочину на підставі двох ключових чинників: заподіяння матеріальної шкоди та вчинення гріха. Загроза державного покарання була лише одним із стримувальних факторів, тоді як порушення релігійних заповідей відіграло не менш значущу роль. Деякі правопорушення, які офіційне право вважало злочинами, селяни сприймали як незначні гріхи – вчинки, за які слід покаятись перед Богом і отримати прощення, але не карати за писаним законом. Інші злочини навіть не вважалися ані гріхом, ані злочином, що й ставало головним джерелом конфлікту з чиновниками, відповідальними за дотримання законодавства, а також яскравим прикладом розбіжності між селянськими і офіційними уявленнями про злочин (Frank, 1999, с. 89–90, 96).

Водночас, український правознавець Л. Владимиров (1844–1917 рр.) вбачав у народній правосвідомості суттєві переваги. Насамперед, він назвав перевагою відступ від формального тексту законодавства та прийняття рішень на основі «природної справедливості». Вчений вважав, що присяжні ставляться до кожної справи як до «цілої драми», що робить її розгляд більш детальнішим та серйознішим. Найбільшою ж їх помилкою є надмірний сентименталізм та імпульсивність у прийнятті рішень (Владимиров, 1873, с. 69–70). Український письменник та правознавець О. Кониський (1836–1900 рр.) у статті «Неправдиві чутки про суд присяжних» також визначав прогресивну роль цього інституту. Попри критику сучасників, через надмірну суб'єктивність присяжних, у зв'язку із чим його називали «судом вулиць», О. Кониський захищав його. Зокрема, чиновників не влаштовувало становище, коли рішення суду присяжних не збігалися з офіційним тлумаченням законів та демонстрували відносну автономність від адміністративної влади, що суперечило їх звичкам вирішувати справи на «державну користь». Найбільше критики зазнавали вироки присяжних засідателів, які оцінювалися за критеріями, наскільки правильним чи неправильним було виправдання підсудного. О. Кониський пояснював упередженість щодо вироків присяжних тяглістю теорії формальних доказів, переважанням письмового провадження, що «любило золоту, втішну середину залишати під підозрою» (Александров, 2010, с. 32).

Нерідко виникали проблеми й з інтерпретацією повноважень присяжних засідателів, внаслідок чого виникали дискусії і чергова критика в бік інституту за «невігластво». До прикладу, на сторінках газети «Киянин» у 1884 р. велось обговорення публікації «Судової газети» щодо контролю за

вердиктами присяжних. Попередньо у «Киянині», посиляючись на ст. 818 Судових статутів про кримінальне судочинство, висловлювалась думка, що контроль суду над вироками присяжних все ж допускається у випадку, якщо «суд одноголосно вирішить, що рішенням присяжних засідателів засуджено невинну особу», з чим не погодилася «Судова газета», називаючи це «контролем за совістю присяжних». Важливо, що ця норма стосувалася лише обвинувальних, а не виправдувальних вердиктів, які й були найгострішою проблемою в Російській імперії. За даними Міністерства юстиції, у 1876 р. на Правобережжі мирові суди виправдували більше 50% підсудних. Зростала і частка виправдань підсудних присяжними засідателями, у 1874 р. вона становила по імперії 33%. Водночас у Європі, цей показник знижувався: в Англії – 25%, у Франції – 20%, у Пруссії – 18-22% тощо (Киянин, 1880, с.1).

У межах англійської правової традиції визнання підсудним своєї провини мало суттєві процесуальні наслідки. Зокрема, у випадках, коли особа визнавала себе винною у скоєнні злочину, справа вилучалася з компетенції суду присяжних засідателів. Натомість, суддя отримував повноваження самостійно визначити міру покарання (Киянин, 1884, с. 1–2). Це спрощувало та прискорювало судовий процес, оскільки не вимагало проведення повноцінного судового розгляду за участю присяжних, призначених для встановлення фактичних обставин справи та винесення вердикту про винуватість або невинуватість.

Водночас присяжні мали цілком законні підстави до винесення пом'якшувальних вироків, хоча їх трактування часто спиралося на суб'єктивні чинники. Згідно Уложення про покарання, кримінальні та виправні 1885 р. (ст. 134), до обставин, що зменшували покарання, належали: добровільне зізнання владним органам про вчинення злочину; щире каяття на одному з перших допитів; викриття співучасників; легковажність або слабоумство, дурість чи крайня необізнаність, яким скористалися інші для втягнення в злочин; стан сильного роздратування, викликаний образою чи приниженням; примусове втягнення у злочин наказами або поганим прикладом; крайня бідність і повна відсутність будь-яких засобів для існування та роботи; а також спроба відшкодувати завдану шкоду. Крім того, зменшення покарання за провину передбачалося для малолітніх та неповнолітніх осіб (Уложення, 1885, с. 80–81, 85). За таких обставин суд присяжних визнавав провину підсудного, однак зазначав, що той «заслужує на поблажливість», при цьому обґрунтування рішення не передбачалося.

Такі випадки доволі часто зустрічалися у судовій практиці Житомирського окружного суду. Часто присяжні виявляли співчуття до підсудного, особливо у випадках, коли злочин було вчинено через бідність, помсту за кривду або задля захисту честі. Як наслідок, у практиці

судочинства нерідко спостерігалось пом'якшення вироків або навіть винесення виправдувальних рішень всупереч фактам, встановленим слідством. Найбільш помітною рисою суду присяжних була схильність до виправдання підсудних в емоційно забарвлених справах. Прикладом цього слугує справа селянина Олександра Первака, звинуваченого в умисному вбивстві батька. Чоловік визнав себе винним у злочині, пояснюючи це тим, що батько змусив його одружитися, протягом дев'яти років займався снохацтвом та регулярно бив його. Після чергового побиття Олександр 19 березня 1893 р. вдарив сокирою по голові свого батька Івана, від чого той за тиждень помер. Суд присяжний визнав підсудного винним, але з приміткою «заслуговує на поблажливість». Відповідно, окружний суд зменшив покарання на два ступені та визначив міру покарання позбавлення всіх прав власності та 12 років каторжних робіт (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 429, арк. 2–3, 37). Зазначимо, що ст. 1449 Уложення 1885 р. про батьковбивство передбачала позбавлення всіх прав власності та стану з безстроковим засланням на каторжні роботи, без права переведення до розряду виправних (Уложення, 1885, с. 504). Попри те, що моральність українського населення формувалася під впливом християнства, яка визначала батьковбивство найбільшим гріхом, існували обставини, через які суспільство та суд починали сприймати злочинця як жертву обставин, спровокованого на цей вчинок. Відтак, інтерпретація закону присяжними нерідко ґрунтувалася на народній моральності, що не завжди відповідало закону.

Як зазначає Т. Портнова, у другій половині XIX ст. існувало два головні пояснення формування народної моральності українського селянства: патріархальний устрій сільського життя та глибока релігійність. Проте з 1880-х рр., у наукових та публіцистичних працях спостерігається поступове зменшення згадок про релігійність як визначальної риси народного характеру. Етнографічні спостереження того періоду фіксували неоднорідність та складність релігійного життя села. Дослідники почали відзначати, що для значної частини українських селян було характерне поверхове розуміння догматичних основ віровчення. Їхня релігійність часто виявлялася у дотриманні усталених ритуалів та обрядів, а не у глибокому осмисленні «духу» релігії (Портнова, 2016, с. 134–135). Аналіз судових справ підтверджує, що присяжні не завжди керувалися релігійними почуттями під час винесення вироків і у справах, які мали викликати обурення порушенням основних релігійних канонів, керувалися мотивом чи станом підсудного. Як-от у справі колоніста лютеранського віросповідання Фрідріха Беренця, якого судили за богохульство, словесну образу ікони Божої Матері. Присяжні засідателі, де більшість була сформована з селян, визнала його невинним, оскільки той був в стані алкогольного сп'яніння та нічого не пам'ятав, а свідчення очевидців були проігноровані (Державний

архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 255, арк. 17, 37, 38). Для значної частини українських селян релігійність мала скоріше прагматичний, а не глибоко догматичний характер. Дотримання ритуалів та обрядів могло співіснувати з досить гнучким, ситуативним підходом до релігійних норм у повсякденному житті, особливо коли йшлося про конкретні правові чи соціальні конфлікти.

У багатьох випадках рішення присяжних засідателів супроводжувалися міркуваннями щодо морального виправлення підсудного. Зокрема, у справах за участі неповнолітніх, жінок, осіб із соціально вразливих груп або вперше засуджених, присяжні демонстрували схильність до пом'якшення покарання, виходячи з переконання, що суворе покарання не завжди сприяє перевихованню, а, навпаки, може остаточно наштотхнути на злочинний шлях. Так, у 1880 р. суд присяжних розглядав справу незаконнонародженого, без певного місця проживання 15-річного Костянтина, звинуваченого у крадіжці грошей з церкви. Хлопець здійснив крадіжку 59 коп. з Вознесенської церкви с. Киянка Новоград-Волинського повіту. Присяжні визначили, що хлопець «заслужує на поблажливість», оскільки не усвідомлював свої вчинки. Суд призначив покарання у вигляді ув'язнення на 40 днів, тоді як святотатство за законом каралося позбавленням усіх прав стану та засланням на каторжні роботи на 12-15 років (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 11, арк. 68–69). Крім того, бідність, що спричиняла зростання злочинності у сільській місцевості, у свідомості багатьох присяжних зменшувала відповідальність за скоєне. В таких випадках злочини сприймалися як крайня необхідність, вимушений крок для виживання.

Крім того, імперська модель суду присяжних засідателів дозволяла трактувати визнання провини як пом'якшувальну обставину, оскільки основна увага приділялася особистості підсудного та мотивам злочину. Прикладом є справа дворянина Антона-Вікентія Тіде, якого присяжні виправдали за вбивство працівника канцелярії, попри його зізнання. Присяжні врахували відсутність задалегідь обдуманого наміру та свідчення свідків про зверхне ставлення вбитого до Тіде та словесні образи у його сторону (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 1269, арк. 4, 27). Варто зауважити, що присяжні засідателі часто демонстрували схильність до винесення виправдувальних вироків у випадках, коли обставини справи вказували на вчинення злочину в стані афекту через кривду або образу, що відповідало їхнім власними уявленнями про справедливість.

У 1880 р. окружний суд за участі присяжних засідателів розглядав справу дядька Василя Корницького, який служив при церкві с. Швайки Житомирського повіту, звинуваченого у двох крадіжках у паламаря Костянтина Максимовича. Суд присяжних виніс вердикт за двома пунктами:

крадіжка двох мішків з вівсом на суму 6 руб. та крадіжка церковно-приходських грошей у сумі 182 руб. 20 коп. зі зломом. За обома обвинуваченнями відповідь була «так винен, але за обставинами справи заслуговує на поблажливість», оскільки підсудний визнав свою провину. Суд визначив покарання: позбавити підсудного духовного сану та вислати на поселення до Сибіру (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 9, арк. 97, 97зв, 98). Таким чином, суд присяжних, на відміну від професійних суддів, був схильний ухвалювати пом'якшувальні вердикти навіть за наявності беззаперечних доказів та зізнання. Присяжні керувалися особистими переконаннями та співчуттям до життєвих обставин, що штовхнули людину на злочин.

Не менш важливо, що Уложення 1885 р. передбачало загальні правила трактування законів кримінального судочинства для присяжних засідателів. Зокрема, будь-які сумніви мали тлумачитися на користь підсудного, а обставини, що посилювали відповідальність, вимагали беззаперечних доказів (Уложення, 1885, с. 98–99). До прикладу, в Київському окружному суді під час одного з засідань у 1884 р. сталася суперечка між судом та присяжними. Перед присяжними постало питання «винен такий то в нанесенні побойів, від яких настала смерть», але судове слідство не мало переконливих доказів, що смерть настала від отриманих побойів, тому визнали підсудного невинним, попри те, що підсудний зізнався у самому факті побиття (Киянин, 1884, с. 1–2). Таким чином, присяжні засідателі уникали винесення суворих вироків у випадках, коли у справі залишалися неоднозначні або нез'ясовані обставини, навіть якщо з позиції професійного суду вони могли вважатися несуттєвими.

Досить показовий приклад цього припущення зустрічаємо у судовій справі Житомирського окружного суду від 1891 р. Суд за участі присяжних засідателів розглядав справу вбивства селянина Івана Михалевича. Обвинуваченими виступали коханець його дружини, міщанин Олександр Король, та сама дружина, Фекла, яку звинувачували у сприянні злочину. Обвинувачення ґрунтувалося на свідченнях односельців, які припускали, що мотиви для вбивства були лише у них. За показами свідків, Іван та Фекла не жили як подружжя, так як Іван, працюючи конюхом у поміщика Адама Гулевича у м. Янушпіль, перестав ночувати вдома, а його дружина мала інтимні стосунки з Олександром Королем, який проживав та працював у них. У кімнаті останнього під подушкою знайшли молоток, що відповідав опису знаряддя вбивства. Проте слідство не змогло довести, що саме цим молотком було скоєно злочин. Оскільки підсудні не визнали своєї провини, а прямих доказів бракувало, суд присяжних їх виправдав (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 426, арк. 3-5, 40–41). Так, присяжні засідателі, навіть за наявності вагомих непрямих доказів, могли винести виправдувальний вирок, орієнтуючись не лише на формальні ознаки

провини, а й на власне уявлення про достовірність і повноту доказової бази. Також можна припустити, що на їхнє рішення вплинула аргументація приватного повіреного (адвоката), який брав участь у справі.

Присутність адвоката істотно впливала на ймовірність позитивного для підсудного вирішення справи. Як приклад наведемо дві судові справи про вбивство чоловіком дружини. В обох справах підсудні не визнали своєї провини, але ключовою відмінністю була наявність захисника. Так, селянин Карп Оксютрович обвинувачувався у тому, що він попередньо спланував вбивство своєї дружини Параски, яка залишилася ночувати на сінокосі, вночі задушив її та повісив. Судово-медична експертиза виявила ознаки насильницької смерті, а односельчани свідчили, що він погано поведився з дружиною та бив її. Підсудний не визнав провини та скористався послугами присяжного повірено Жданова, за допомогою якого його виправдали (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 148, арк. 58–59, 73,75). Ймовірно, захисник ефективно використав неточність формулювання питань про умисність злочину, переконавши присяжних у відсутності прямого умислу, що дозволило зняти обвинувачення.

Інший випадок демонструє як відсутність захисника впливає на суворість вердикту. Так, селянина Федора Чупринського судили за умисне вбивство дружини. У цій справі свідки також зазначали, що підсудний ставився до дружини з ненавистю та зраджував їй. Однак прямих доказів винуватості Чупринського слідство не виявило, а сам чоловік провини не визнав. Після обговорення справи присяжні винесли найсуворіший вирок по статті обвинувачення: позбавлення всіх прав та заслання на каторжні роботи на 17,5 років (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 105, арк. 66–68, 80). Можна зробити висновок, що присутність приватного повіреного (адвоката) відігравала ключову роль у визначенні покарання присяжними засідателями. Професійна аргументація адвоката могла істотно впливати на інтерпретацію доказів та переконання присяжних, схилиючи їх до більш м'якого або виправдувального вердикту, що підтверджується низкою судових справ.

Крім того, коректне формулювання обвинувачення відігравало не останню роль у визначенні вини підсудних. Так, у одній зі судових справ про святотатство, Григорія Рушалюка звинуватили за ст. 225 в умисному викраденні ключів церкви з метою заволодіння коштами. Оскільки обвинувачення стосувалося саме умисного викрадення ключів, а підсудний стверджував, що знайшов їх випадково, присяжні не змогли визнати його винним за цим пунктом. Як наслідок, вони виправдали його і щодо підтвердженого факту крадіжки грошей (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 50, арк. 4). У цьому та інших випадках статтю обвинувачення було обрано некоректно. Хоча під час судового слідства її могли перекаліфікувати відповідно до обставин справи, цього не зробили.

Ймовірно, слідство вважало речові докази достатніми для обвинувачення, однак для присяжних вони виявилися непереконливими для доведення умислу.

Присяжні також могли визнати підсудного винним лише частково. До прикладу, присяжні Житомирського окружного суду визнали Йосипа Поліщука, якого судили за нанесення смертельних побоїв, невинним у тому, що нанесенні ним травми стали причиною смерті його дружини Параски, однак визнали його вину у її побитті та засудили на один рік ув'язнення. Водночас, присяжні винесли пом'якшувальний вирок, оскільки, з свідчень підсудного та свідків, дружина вела розпусний спосіб життя, часто ініціювала сварки та бійки, любила випити (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 115, арк. 81, 111–111зв). Таким чином, судові справи демонструють гнучкість у підходах присяжних засідателів та їхню здатність інтерпретувати законодавство з урахуванням складних життєвих обставин, а не лише формальних фактів.

Висновки. Судова реформа 1864 р. прагнула уніфікувати правову систему Російської імперії, однак реалізація ліберальних засад на Правобережжі виявилася довготривалим та складним процесом, зумовленим соціальним та етноконфесійним складом регіону та його попередніми правовими традиціями. Відтермінування впровадження інституту присяжних засідателів в регіоні було продиктоване прагненням нівелювати вплив польської шляхти та євреїв, які розглядалися як політично «неблагонадійні».

Правосвідомість населення Правобережної України демонструвала відмінні моделі взаємодії з імперською судовою системою. Представлені у списках присяжних поляки, переважно колишні представники шляхти, звикли активно використовувати правові механізми для захисту своїх інтересів, попри політичні обмеження з боку влади. Водночас їхня висока обізнаність у імперському законодавстві була свідченням не лише етнічної особливості, а вищого освітнього рівня, зумовленого їхнім соціальним станом. Їхня участь у суді була наслідком компромісу з імперською адміністрацією, а їх представництво серед присяжних обумовлювалося лояльністю до влади та відповідністю винесення вердиктів до державних інтересів. Правосвідомість єврейського населення, навпаки, формувалася в умовах системних утисків та недовіри. Вона ґрунтувалася на колективній солідарності та нормах власного релігійного права, що зумовлювало відчуженість від імперського правосуддя і, як наслідок, мінімальне представництво в суді присяжних. У свою чергу, представники українського селянства, які проходили майновий ценз, домінували у списках присяжних, відображаючи правосвідомість засновану на звичаєвому праві та народній моралі.

Аналіз судової практики Житомирського окружного суду кінця XIX – початку XX ст. демонструє, що тлумачення імперського законодавства присяжними часто виходило за межі формального тексту. На їхні рішення впливали соціоетнічні чинники, народна мораль та особисті переконання. Присяжні нерідко керувалися «природною справедливістю» та життєвим досвідом, особливо у справах, що стосувалися приватної власності, помсти за особисту образу чи злочинів, скоєних в стані афекту. Ключовою особливістю суду присяжних на Правобережжі була схильність до винесення пом'якшувальних або навіть виправдувальних вердиктів, попри наявність беззаперечних доказів чи зізнання підсудного. Причинами цього були співчуття до життєвих обставин обвинуваченого, врахування відсутності умислу, а також слідування принципу, за яким будь-які сумніви тлумачилися на користь підсудного. Окрім внутрішніх переконань присяжних, значний вплив на результат справи мала присутність адвоката, чия професійна аргументація могла суттєво змінити інтерпретацію доказів.

Подальші дослідження видаються перспективними, зважаючи на потребу подальшого аналізу соціоетнічної структури складу присяжних засідателів, а також у проведенні паралелей із впливом правосвідомості на судову практику в європейських країнах.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримувала фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації статті.

Джерела та література:

Александров, О. (2010). Погляди Олександра Кониського на судову систему Російської імперії: актуальні аспекти. *Юридичний вісник*, № 4, 31-36.

Владимиров, Л. (1873). Суд присяжных: умови дії інституту присяжних і метод розробки доказів. Харків: Типографія Університету, 257 с. [російською мовою].

Волосні суди, як виразник народних юридичних звичаїв (1870). *Киянин*, 115, с. 1. [російською мовою].

Два слова про суд присяжних (1880). *Киянин*, 24, с. 1. [російською мовою].

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 5, 94 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 9, 74 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 11, 71 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 105, 113 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 107, 64 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 115, 134 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 148, 82 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 229, 56 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 255, 46 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 50, 64 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 144, 111 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 185, 115 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 426, 198 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 429, 91 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 1005, 150 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 1269, 85 арк.

Максимов, О. (2016). Житомирський окружний суд у системі реалізації судової реформи 1864 року в Правобережній Україні. Дис. канд. іст. наук, Житомирський державний університет імені Івана Франка, 240 с.

Наступні правила про введення в дію Судових статутів 1864 р. (1877). *Киянин*, 62, с. 2. [російською мовою].

Перший загальний перепис населення Російської Імперії 1897 р. Т. 8: Волинська губернія (1904). Санкт-Петербург: Центральний статистичний комітет Міністерства внутрішніх справ, 312 с. [російською мовою].

Перший загальний перепис населення Російської Імперії 1897 р. Т. 16: Київська губернія (1904). Санкт-Петербург: Центральний статистичний комітет Міністерства внутрішніх справ, 287 с. [російською мовою].

Перший загальний перепис населення Російської Імперії 1897 р. Т. 32: Подільська губернія (1904). Санкт-Петербург: Центральний статистичний комітет Міністерства внутрішніх справ, 285 с. [російською мовою].

Портнова, Т. (2016). Любити і навчати: селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини XIX століття. Дніпропетровськ: Ліра, 240 с.

Повне зібрання законів Російської імперії. Зібрання третє. Том VII. 1887. (1889). Санкт-Петербург: Державна типографія, 1146 с. [російською мовою].

Права і обов'язки присяжних засідателів викладені в судових статутах 20 листопада 1864 року (1867). Санкт-Петербург: Типографія Є. Веймара, 49 с. [російською мовою].

Сидорчук, О. (2010). Суд присяжних у Правобережній Україні: створення та діяльність (1880-1917 рр.). Дис. канд. іст. наук, Львівський національний університет імені Івана Франка, 203 с.

Суд присяжних та спекуляція на невігластві (продовження) (1884). *Киянин*, 26, с. 1-2. [російською мовою].

Суди і присяжні (1884). *Киянин*, 102, с. 1-2. [російською мовою].

Судова реформа та південно-західні поляки (1880). *Киянин*, 124, с. 1. [російською мовою].

Судові статuti 20 листопада 1864 року (1864). Санкт-Петербург: Державна канцелярія, 455 с. [російською мовою].

Уложення про покарання кримінальні та виправні 1885 року (1886). Санкт-Петербург: Типографія М. М. Стасюлевича, 714 с. [російською мовою].

Центральний державний історичний архів України, ф. 442, оп. 181, спр. 425 (ч. 1), 180 арк.

Центральний державний історичний архів України, ф. 442, оп. 181, спр. 425 (ч. 9), 75 арк.

Шандра, В. (2014). Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. *Український історичний журнал*, № 1, 106–119.

Шевчук, А. (2022). Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). Житомир: Видавець Євенок О. О., 580 с.

Baberowski, J., (2006). Law, the judicial system and the legal profession. The Cambridge history of Russia. Volume II Imperial Russia, 1689–1917, 344–369.

Frank, S. (1999). Crime, Cultural Conflict, and Justice in Rural Russia, 1856-1914. California: University of California Press, 396 p.

References

Aleksandrov, O. (2010). Pohliady Oleksandra Konyskoho na sudovu systemu Rosiiskoi imperii: aktualni aspekty. Iurydychnyi visnyk, № 4, 31-36.

Baberowski, J., (2006). Law, the judicial system and the legal profession. The Cambridge history of Russia. Volume II Imperial Russia, 1689–1917, 344–369.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 14, spr. 105, 113 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 14, spr. 107, 64 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 14, spr. 11, 71 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 14, spr. 115, 134 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 14, spr. 148, 82 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 14, spr. 229, 56 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 14, spr. 5, 94 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 14, spr. 9, 74 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 1269, 85 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 144, 111 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 185, 115 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 426, 198 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 429, 91 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 50, 64 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 14, spr. 255, 46 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 1005, 150 ark.

Dva slova pro sud prysiadzhnykh (1880). Kyianyn, 24, s. 1. [in russian].

Frank, S. (1999). Crime, Cultural Conflict, and Justice in Rural Russia, 1856-1914. California: University of California Press, 396 p.

Maksymov, O. (2016). Zhytomyrskyy okruzhnyy sud u systemi realizatsiyi sudovoyi reformy 1864 roku v Pravoberezhnyi Ukrayini. Dys. kand. ist. nauk, Zhytomyrskyy derzhavnyy universytet imeni Ivana Franka, 240 s.

Nastupni pravyla pro vvedennia v diu Sudovykh statutiv 1864 r. (1877). Kyianyn, 62, s. 2. [in russian].

Pershyi zahalnyi perepys naselennia Rosiiskoi Imperii 1897 r. T. 16: Kyivska huberniia (1904). Sankt-Peterburh: Tsentralnyi statystychnyi komitet Ministerstva vnutrishnikh sprav, 287 s. [in russian].

Pershyi zahalnyi perepys naselennia Rosiiskoi Imperii 1897 r. T. 32: Podilska huberniia (1904). Sankt-Peterburh: Tsentralnyi statystychnyi komitet Ministerstva vnutrishnikh sprav, 285 s. [in russian].

Pershyi zahalnyi perepys naselennia Rosiiskoi Imperii 1897 r. T. 8: Volynska huberniia (1904). Sankt-Peterburh: Tsentralnyi statystychnyi komitet Ministerstva vnutrishnikh sprav, 312 s. [in russian].

Portnova, T. (2016). Liubyty i navchaty: selianstvo v uiavlenniakh ukrains'koi intelihentsii druhoi polovyny XIX stolittia. Dnipropetrovs'k: Lira, 240 s.

Povne zibrannya zakoniv Rosiyskoyi imperiyi. Zibrannya tret'ye. Tom VII. 1887. (1889). Sankt-Peterburh: Derzhavna typohrafiya, 1146 s. [in russian].

Prava i oboviazky prysiazhnykh zasidateliv vykladeni v sudovykh statutakh 20 lystopada 1864 roku (1867). Sankt-Peterburh: Typohrafiia Ye. Veimara, 49 s. [in russian].

Shandra, V. (2014). Sotsialni ta politychni naslidky dlia ukrainy polskoho Sichnevoho povstannia 1863 r. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 1 106–119.

Shevchuk, A. (2022). Sudova vlada v zhytti suspilstva Pravoberezhnoi Ukrainy (kinets XVIII – persha tretyna XIX st.). Zhytomyr: Vydavets Ievenok O. O., 580 s.

Sud prysiadzhnykh ta spekulatsiia na nevihlavstvi (prodovzhennia) (1884). Kyianyn, 26, s. 1-2. [in russian].

Sudova reforma ta pivdenno-zakhidni poliaky (1880). Kyianyn, 124, s. 1. [in russian].

Sudovi statuty 20 lystopada 1864 roku (1864). Sankt-Peterburh: Derzhavna kantseliariia, 455 s. [in russian].

Sudy i prysiadzhni (1884). Kyianyn, 102, s. 1-2. [in russian].

Sydorchuk, O. (2010). Sud prysiadzhnykh u Pravoberezhnii Ukraini: stvorennia ta diialnist (1880-1917 rr.). Dys. kand. ist. nauk, Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 203 s.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, f. 442, op. 181, spr. 425 (ch. 1), 180 ark.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, f. 442, op. 181, spr. 425 (ch. 9), 75 ark.

Ulozhennia pro pokarannia kryminal'ni ta vypravni 1885 roku (1886). Sankt-Peterburh: Typohrafiia M. M. Stasiulevycha, 714 s. [in russian].

Vladimirov, L. (1873). Sud prysiadzhnykh: umovy dii instytutu prysiadzhnykh i metod rozrobky dokaziv. Kharkiv: Typohrafiia Universytetu, 257 s. [in russian].

Volosni sudy, iak vyraznyk narodnykh iurydychnykh zvychaiv (1870). Kyianyn, 115, s. 1. [in russian].

Popova O. JURORS' LEGAL CONSCIOUSNESS IN JUDICIAL PRACTICE IN RIGHT-BANK UKRAINE (IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES): SOCIAL AND ETHNIC FACTORS

Abstract

The aim of the study is to analyze the interpretation peculiarities of the imperial legislation norms by representatives of different ethnic groups on the basis of court cases of the Zhytomyr District Court and to determine the characteristics of the jurors' legal consciousness in Right-Bank Ukraine in the late 19th – early 20th centuries. **The research methodology** is based on the basic principles of historical research: historicism, scientificity, and objectivity. In order to achieve the goal, general scientific and special-historical methods (historical-genetic, historical-comparative, source studies) have been used. **The scientific novelty** is conditioned by the fact that the peculiarities of the jurors' legal consciousness have been studied through social and ethnic factors in the regional dimension based on archival sources of the State Archives of Zhytomyr Region and a wide range of other materials. **Conclusions.** The legal consciousness of the Right-Bank Ukraine population demonstrated distinct models of interaction with the imperial judicial system. Polish people represented in the jury lists, mostly former representatives of the gentry, were accustomed to using legal mechanisms actively to protect their interests, despite political

restrictions from the authorities. Their participation in the court was the result of a compromise with the imperial administration, and their representation among the jurors was determined by loyalty to the authorities. The legal consciousness of the Jewish population was based on collective solidarity and the norms of religious law, which led to alienation from imperial justice and, as a result, minimal representation in the jury trial. The jury lists were dominated by representatives of the Ukrainian peasantry, who reflected a sense of justice based on customary law and folk morality. The analysis of the judicial practice of the Zhytomyr District Court of the late 19th and early 20th centuries has shown that the interpretation of imperial legislation by jurors often went beyond the formal text. Jurors were often guided by "real justice," especially in cases involving private property, revenge for a personal insult, or crimes committed in a state of passion. The presence of a lawyer, whose professional argumentation could significantly change the interpretation of the evidence, had a significant impact on the outcome of the case.

Key words: lawyer, ethnic groups, Polish people, Jewish people, Ukrainian people, Zhytomyr District Court, Right-Bank Ukraine, Volyn Province, legal consciousness, judicial reform, imperial legislation, the institution of jurors.

**Popowa O. ŚWIADOMOŚĆ PRAWNA PRZYSIĘGLYCH W PRAKTYCE
SĄDOWEJ NA UKRAINIE PRAWOBRZEŻNEJ (KONIEC XIX – POCZĄTEK
XX WIEKU): CZYNNIKI SPOŁECZNO-ETNICZNE**

Streszczenie

Celem pracy jest analiza na podstawie orzecznictwa sądowego Żytomierskiego Sądu Okręgowego, specyfiki interpretacji norm ustawodawstwa cesarskiego przez przedstawicieli różnych grup etnicznych oraz określenie cech charakterystycznych świadomości prawnej ławników Ukrainy Prawobrzeżnej na przełomie XIX i XX wieku. **Metodologia badań** opiera się na przestrzeganiu zasad historyzmu, naukowości, obiektywności. Aby osiągnąć cel, wykorzystano metody ogólnonaukowe i specjalistyczno-historyczne (historyczno-genetyczne, historyczno-porównawcze, źródłowe). **Aktualność naukowa** polega na tym, że na podstawie materiałów archiwalnych Archiwum Państwowego obwodu żytomierskiego oraz innych źródeł zbadano specyfikę świadomości prawnej przysięgłych przez pryzmat czynników społeczno-etnicznych w wymiarze regionalnym. **Wnioski.** Świadomość prawnicza ludności Ukrainy Prawobrzeżnej wykazywała doskonale wzorce współdziałania z imperialnym systemem sądownictwa. Polacy reprezentowani na listach przysięgłych w większości byli przedstawiciele szlachty, przyzwyczajeni do aktywnego korzystania z mechanizmów prawnych w celu ochrony swoich interesów, mimo politycznych ograniczeń ze strony władz. Ich udział w procesie był wynikiem kompromisu z administracją cesarską, a ich reprezentacja w ławie przysięgłych była uwarunkowana lojalnością wobec władzy. Świadomość prawna ludności żydowskiej opierała się na solidarności zbiorowej i normach prawa religijnego, co prowadziło do alienacji od cesarskiego wymiaru sprawiedliwości, a w efekcie do minimalnej reprezentacji w ławie przysięgłych. W skład przysięgłych weszli przedstawiciele ukraińskiego chłopstwa, którzy odzwierciedlali świadomość prawną opartą na prawie zwyczajowym i moralności ludowej. Analiza praktyki orzeczniczej Sądu Okręgowego w Żytomierzu na przełomie XIX i XX wieku pokazuje, że interpretacja prawa cesarskiego przez ławę przysięgłych często wykraczała poza formalny tekst. Ława przysięgłych często kierowała się „sprawiedliwością naturalną”, zwłaszcza w sprawach o własność prywatną, zemstę za osobistą obrazę lub

zbrodnie popełnione w stanie namiętności. Istotny wpływ na wynik sprawy miała obecność adwokata, którego profesjonalna argumentacja mogła znacząco zmienić interpretację dowodów.

Słowa kluczowe: *prawnik, grupy etniczne, Polacy, Żydzi, Ukraińcy, Żytomierski Sąd Okręgowy, Ukraina Prawobrzeżna, obwód wołyński, świadomość prawna, reforma sądownictwa, ustawodawstwo cesarskie, instytucja ławników.*

Статтю надіслано до редколегії 05.09.2025 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.11.2025 р.